

УДК 726.1 (477.51–25)»10/12»

Катерина Міхеснко*кандидат архітектури, старший викладач
кафедри теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв НАОМА*

Домонгольські храми Чернігова

Анотація. У статті розглянуто збережені давньоруські храми Чернігова як елементи унікального історичного ансамблю, що ілюструє розвиток давньоруської храмової архітектури домонгольського періоду. Описано їхні архітектурні форми і стилістику з фіксацією інваріантних для свого періоду характеристик та індивідуальної специфіки кожної пам'ятки.

Стаття проілюстрована фотографіями автора.

Ключові слова: архітектурна традиція, храм, фасад, композиція, Київська Русь, Чернігів.

Постановка та актуальність проблеми. Чернігів – єдине місто Київської Русі, в якому основні етапи розвитку давньоруської архітектури домонгольського періоду представлені збереженими пам'ятками. Кожна з цих пам'яток досліджувалася досить детально з точки зору архітектурно-археологічної, а також як характерний зразок свого періоду. А в сукупності цей ансамбль унікальної збереженості, що практично без лакун ілюструє розвиток храмової архітектури домонгольського періоду, не розглядався жодного разу.

Мета. Опис архітектури домонгольських храмів Чернігова уніфікованою системою характеристик, які визначають специфіку конструктивних форм та стилістики кожної пам'ятки як носія типових рис своєї епохи у порівнянні з іншими епохами (в діахронії) та індивідуальної специфіки в межах своєї епохи (в синхронії).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Натурні дослідження храмів Чернігова розпочалися в 20-х рр. минулого століття (М. Макаренко, І. Моргилевський). У післявоєнний період чернігівські пам'ятки вивчали Б. Рибаків, П. Барановський, Ю. Асеев, Г. Логвин, М. Холостенко, М. Говденко, П. Раппопорт, В. Коваленко, в останні роки – О. Іоаннісян, О. Черненко, Т. Новик. Окремі теоретичні аспекти архітектури чернігівських пам'яток розглядаються у публікаціях Ю. Асеева, О. Іоаннісяна, О. Комеча, Г. Логвина, П. Раппопорта, М. Холостенка, І. Шевельова.

Виклад основного матеріалу. Більшість відомих храмів Київської Русі належать до хрестово-купольного типу. Основний об'єм таких храмів поділяється на дев'ять компартиментів чотирма стовпами, які є опорами попруж-

них арок під барабаном купола, що перекиває центральний компартимент дев'ятидольного ядра (підкупольний простір). Кутові компартименти, які прилягають до підкупольного простору по осі схід-захід, формують центральну наву, перпендикулярні до них компартименти, орієнтовані по осі північ-південь, формують рамена трансепта, а разом центральна нава з раменами трансепта утворює просторовий хрест.

Межа між вівтарною частиною і наосом може збігатися зі східною стороною дев'ятидольної структури, до якої приєднуються три додаткові компартименти вівтарної віми з апсидами (такий варіант називається складним хрестово-купольним). Але в давньоруських храмах межа між вівтарною частиною і наосом частіше проходить по лінії східної пари підкупольних стовпів, і таким чином вівтарні апсиди прилягають безпосередньо до східних компартиментів дев'ятидольної структури (такий варіант називається простим хрестово-купольним типом). Із заходу до дев'ятидольного ядра часто прилягає додатковий об'єм – нартекс, внутрішній простір якого поділяється хорами на два яруси.

Спасо-Преображенський собор – закладений до 1036 р.¹, дата завершення будівництва невідома (іл. 1). Мурувальна техніка «opus mixtum» з утопленням рядом. Складний хрестово-купольний храм з нартексом. До північного торця прилягає вежа зі сходами на хори. Хори розташовуються над нартексом та над бічними навами. До південного торця прилягала двоповерхова каплиця (збереглися фундаменти)².

Рамена просторового хреста перекриті циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг по осях рамен. Кутові компартименти наоса між раменами просторового хреста увінчані чотирма куполами на барабанах, бічні частини нартекса над хорами перекриті купольними склепіннями. На фасадах



Іл. 1. Спасо-Преображенський собору Чернігові.
Сучасний вигляд із західного боку. 2016

¹Перша згадка у літописі під 1036 р., де записано, що князь Мстислав був похований у храмі, стіни якого зведено на висоту, що дорівнювала висоті вершника на коні з піднятою рукою (Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв.: каталог памятников. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение, 1982. – С. 39).

²Хоча каплиця не збереглася, про те, що вона була двоповерховою свідчить закладений дверний отвір на хорах у південній стіні храму (Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв.: каталог памятников. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение, 1982. – С. 40).

торцям склепінь рамен просторового хреста відповідають великі напівкруглі закомари. Кутові компартименти завершувалися на фасадах горизонтальними карнизами, рівень яких збігався з рівнем п'ят великих закомар (карниз ніде не зберігся, але підведене під нього мурування стін скрізь утворює горизонтальну лінію) [9, с. 8]. Конха центральної апсиди відповідає висоті склепінь рамен просторового хреста, її замкова частина трохи нижча склепіння його східної частини (віми). Компартименти, що належать просторам вім бічних частин вітваря, відносно до кутових компартиментів наоса, були пониженими, відповідно пониженими були і бічні апсиди (у нинішньому стані бічні апсиди і стіни вім надбудовані до висоти кутових компартиментів наоса)³.

Хори над нартексом спіраються в середній частині на циліндричне склепіння з напрямом шелиги північ-південь, а кутові компартименти на купольні (зімкнуті) склепіння. Над бічними навами хори спіралися на дерев'яні балки (ці частини хорів не збереглися).

Північний, південний та західний фасади прикрашені великими плоскими нішами з напівциркульними завершеннями, розташованими у кожному пряслі. У центральних пряслах завершення ніш вписані у півкола закомар, які відповідають півколам торців циліндричних склепінь просторового хреста. Напівциркульні завершення ніш на тих частинах фасадів, які відповідають кутовим компартиментам, до горизонтальних карнизів над цими компартиментами трохи не доходять. Завершення бокових ніш на західному фасаді нартекса збігаються з арками інтер'єрних люнетів під склепіннями перекриттів над хорами. А на північному та на південному фасадах арки завершень цих ніш піднімаються трохи вище від попружних арок під барабанами куполів, розташованих над кутовими компартиментами наоса [4, с. 156]. Прясла, що відповідають просторам вітварних вім, значно вужчі за прясла кутових компартиментів наоса і, як вже зазначалося, нижчі від них. Тому напівциркульні завершення ніш на їхніх стінах також нижчі. Профілі усіх ніш на фасадах двоступінчасті, але не на всю висоту, внутрішній уступ в усіх нішах обривається приблизно на рівні хорів, а зовнішній опускається на бічних фасадах нижче хорів приблизно на 2 м. Під нижніми торцями зовнішніх уступів на бічних фасадах розташовується ряд менших ніш, які опускаються до землі. Ці ніші також мають напівциркульні завершення, але їхні розміри та розміщення не збігаються з модулем членувань верхніх частин стін, який визначають виступи лопаток, сформовані проміжками між великими нішами прясел⁴. На західному фасаді внутрішні уступи так само, як і на бокових фасадах опускалися лише до рівня хорів, а зовнішні уступи доходили до землі. Відповідно, і лопатки на західному фасаді опускаються традиційно до землі. Усі лопатки мають профілювання, врізане у їхню товщу (в центрі валик напівкруглої тяги, по боках якого трикутні виступи). Профілювання починається на рівні п'ят арок ніш, а його низ – на рівні внутрішнього уступу ніш (на рівні муrowаних хорів).

³Зондажні дослідження прясел фасадів, відповідних компартиментам вім, проведені М. Холостенком у 1968–1969 рр., показали, що початково вони також завершувалися горизонтальними карнизами, але розташованими нижче, ніж карнизи наоса (Холостенко Н. В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследование памятников культуры. – М.: Стройиздат, 1990. – С. 8).

⁴Невідповідність членувань нижньої і верхньої частин фасадів М. Холостенко пов'язував із змінами заду-му у процесі будівництва (початково закладений як купольна базиліка, а на другому етапі будівництва (після смерті Мстислава) перетворений на хрестово-купольний храм (Холостенко Н. В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследование памятников культуры. – М.: Стройиздат, 1990. – С. 7–8).



Іл. 2. Успенський собор Єлецького монастиря у Чернігові. Сучасний вигляд із західного боку. 2015



Іл. 3. Успенський собор Єлецького монастиря у Чернігові. Сучасний вигляд з південного боку. 2017

У люнеті кожної великої закомари просторового хреста існує додаткове заглиблення, в якому розташовано троє вікон з арковими завершеннями, їхні підвіконня доходять до нижнього уступу люнета. В бокових компартиментах вікна верхнього рівня відсутні, бо карнизи над цими частинами стін розміщені значно нижче. В середньому ярусі, що відповідає рівню хорів, у центральних пряслах північного і південного фасадів міститься по три вікна, а на західному фасаді – лише одне. У малих пряслах наоса та нартекса вікна відсутні і в середньому ярусі. На стінах півкіл апсид у цьому рівні чергуються ніші плоскі та заглиблені у мурування півколом. У нижньому ярусі центральних прясел північного і південного фасадів розташовано по три вікна, а під ними – дверний прохід. На західному фасаді в нижньому ярусі центрального прясла розміщені двері центрального входу, а по боках над ними – дві ніші. Відсутність на західному фасаді вікон нижнього рівня пов'язана з тим, що центральна частина нартекса під хорами перекрита циліндричним склепінням, з шелигою орієнтованою по осі північ-південь, (схили склепіння не давали можливості розмістити у стіні під ним віконні отвори). Всі малі прясла, окрім прясел вім, мають у нижньому ярусі вікна: на південному і північному фасадах – по два вікна в кожному пряслі, а на західному фасаді – по одному вікну з двома маленькими нішами над ним (склепіння бокових частин нартекса під хорами купольні і влаштуванню вікон в люнетах під ними не перешкоджають, так само як і дерев'яні частини хорів над боковими навами). У центральній апсиді на цьому рівні у трьох середніх гранях розташовано по вікну, а в бічних гранях знаходяться двоступінчасті ніші. В бічних апсидах на тому ж рівні в центрі їхніх півкіл розміщувалося вікну, по боках якого – по одній ніші.

В центральному пряслі західного фасаду наявна декорація меандровими фризами, розташованими під вікнами у закомарах і на рівні хорів (під вікном середнього ярусу). На бокових фасадах меандрові фризи відсутні (окрім стін західного фасаду меандр має сходова вежа та барабан центрального купола).

Успенський собор Єлецького монастиря – літописна дата невідома, пропонувані датування варіюються від кінця XI до середини XII ст. (Іл. 2, 3). Мурувальна техніка рівношарова «opus isodos». Простий хрестово-купольний

храм з нартексом. Хори над нартексом та над західним членуванням південної нави (мають Г-подібну форму), сходи на хори у товщі північної стіни. Біля західного, північного і південного входів існували притвори.

Рамена просторового хреста перекриті традиційними циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг по осях рамен з великими закомарами в їхніх торцях. Бокові компартименти вівтаря (жертвник і дияконник) перекриті циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг південь – північ. Внаслідок цього бокові апсиди, порівняно з центральною, – понижені, замки їхніх конх знаходяться під п'ятами циліндричних склепінь, над конхами розташовуються декоративні закомари, а закомари на бокових фасадах у торцях цих склепінь конструктивні. Над західними кутовими компартиментами наоса збереглися фрагменти нижніх частин перекриття: горизонтальні ряди плінфи з глечиками типу голосників, поставлені діагонально, які М. Холостенко вважає залишками парусів і пропонує на своїй реконструкції завершення цих компартиментів куполами на барабанах [6, с. 61–62]. Прясла, що відповідають цим компартиментам на бокових фасадах мали конструктивні закомари. Над боковими компартиментами нартекса збереглися перекриття циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг південь – північ, відтак, компартименти нартекса на південному і північному фасадах мали конструктивні закомари, а на західному – декоративні.

Нартекс під центральним членуванням хорів перекрито циліндричним склепінням з орієнтацією шелиги північ – південь, а кутові компартименти нартекса – хрестовими склепіннями. У південному компартименті нартекса є каплиця з апсидою. Хори мають Г-подібну форму, їхня південна частина виступає на схід, займаючи один компартимент над південною навою наоса (цей компартимент хорів так само, як і компартименти над боковими частинами нартекса, спирається на хрестове склепіння).

Лопатки на фасадах відповідають внутрішнім членуванням храму, окрім кутових лопаток вони плоскі з приставленими напівколоннами.

Закомари на фасадах збереглися майже на повну висоту (зараз верхні частини бічних закомар зрізані горизонтальним карнизом). П'яти закомар і в торцях рамен просторового хреста, і над боковими компартиментами розташовуються на одному рівні. Вікна та ніші у закомарах також на одному рівні. Великі закомари західного, північного та південного фасадів мають по три вікна: центральне – вище, бічні – нижчі, усі з арковими завершеннями. Чергування вікон та ніш у малих закомарах зумовлене конструкцією перекриття компартиментів між раменами просторового хреста. Всі малі закомари південного і північного фасадів були конструктивними і мали по одному вікну, на площині декоративних закомар західного фасаду розташовувалися композиції з трьох ніш з арковими завершеннями (аналогічні вікнам центральних закомар).

У середньому ярусі вікон, які відповідають рівню хорів, у центральних пряслах розташовано, як і зверху, по три вікна, а в малих пряслах – по одному вікну. Вікна усіх прясел однакового розміру і містяться на одному рівні. Лише в крайньому західному пряслі північного фасаду (північний торець нартекса) вікно цього ярусу відсутнє, оскільки в товщі цієї стіни розміщений коридор зі сходами на хори (сходи на хори освітлюють два щілиноподібні вікна). У

напівкруглій стіні центральної апсиди на цьому рівні розташовано три пари ніш, по дві у кожному проміжку між вертикальними тягами.

У нижньому ярусі центральної прясла західного, північного і південного фасадів мають по порталю. У кожному з малих прясел розташовується у нижньому ярусі по одному вікну, окрім місця, де в стіні знаходяться сходи на хори (прясло, що відповідає північно-західному кутовому компартименту наоса). Однак у нижньому ярусі вікна різного розміру і їхні рівні варіюються (у західних пряслах вони розташовуються нижче, ніж у східних). На одному рівні з вікнами прясел вим розташовані вікна у стінах півклі апсид: у центральній – три, у бокових – по одному з боковими нішами.

Фасади Успенського собору мають романські декоративні елементи: напівколона на лопатках, аркатурний пояс на рівні п'ят закомар, перспективні портали. На фасадах зафіксовані залишки тинькування з графленням, що імітує квадрати каменю.

Борисоглібський собор – будівництво завершене до 1123 р.⁵ (іл. 4). Мурувальна техніка рівношарова «opus isodos». Простий хрестово-купольний храм з нартексом. Хори собору П-подібної форми, сходи на хори розташовані у товщі західної стіни. В давнину з північного та західного боків Борисоглібський собор мав галереї, а з південного – каплицю на сході та біля входу – притвор.

Верхні перекриття майже втрачені. В матеріалах досліджень М. Холостенка зафіксовані лише рештки циліндричних склепінь просторового хреста на кубі під барабаном купола, а між раменами просторового хреста у східних компартиментах сліди циліндричних склепінь з орієнтацією шелиг захід – схід [1, арк. 48–49]. Тож тут закомари на бокових фасадах були декоративними, а всі три апсиди могли мати однакову висоту, у такому вигляді вони й реконструйовані (первинні апсиди XII ст. були зруйновані під час перебудови храму в XVII ст.).

В деяких місцях наявні нижні частини закомар, центри яких розташовані на одному рівні. Окремі закомари зберегли нижні частини вікон (ніш). На кресленні західного фасаду М. Холостенка в центральному пряслі видно залишки нижніх частин трьох вікон у центральній закомарі, а в закомарі північного прясла – одного вікна (або ніші) [7, с. 191, рис. 2].



Іл. 4. Борисоглібський собор у Чернігові. Сучасний вигляд з південно-східного боку. 2016

⁵Перша літописна згадка про Борисоглібський собор 1123 р., коли в храмі поховано його засновника князя Давида Святославовича; ймовірно, храм зведений у часи правління Давида в Чернігові – 1097–1123 рр., найвірогідніше у 1115–1223 рр. (до 1115 р. Давид брав участь у завершенні Борисоглібського собору у Вишгороді) (Ратпоорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: каталог памятников. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение, 1982. – С. 41).

Підсумовуючи, можна констатувати, що рамена просторового хреста перекривалися традиційними циліндричними склепіннями з напрямом шелиг по осях рамен, східні кутові компартименти – циліндричними склепіннями з напрямом шелиг захід-схід, тип склепінь західних кутових компартиментів наоса і бічних компартиментів нартекса невідомий.

Нартекс під хорами у центральній частині перекритий циліндричним склепінням з орієнтацією шелиги північ – південь, а в бічних компартиментах нартекса і західних кутових компартиментах наоса хори спираються на хрестові склепіння.

Фасади декоровані лопатками з напівколонами, розташованими на усіх лопатках окрім кутових.

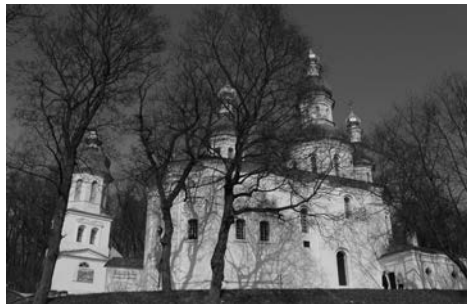
Вікна верхнього ярусу (на площині закомар) майже не збереглися (про це йшлося попереду).

Вікна середнього ярусу, що відповідають хорам, розташовувалися на одному рівні. В центральних пряслах північного і південного фасадів у середньому ярусі містяться по три вікна. Центральне прясло західного фасаду вікон на цьому рівні немає, оскільки у товщі західної стіни розміщені сходи на хори, тому тут існують лише дві ніші меншого розміру, ніж вікна цього ярусу (коридор зі сходами на хори освітлюється двома щілиноподібними вікнами). В малих пряслах усіх фасадів на середньому рівні розташовано по одному вікну, окрім північного прясла західного фасаду, де міститься дверний отвір для виходу на другий ярус галерей.

У нижньому ярусі на західному, північному і південному фасадах у кожному центральному пряслі розташовано лише по порталі дверей, а вікна у цьому ярусі відсутні. В малих пряслах нижнього ярусу розташовувалося по одному вікну, які виходили в галереї, що оточували собор з північного і західного боків (про фасади галерей відомостей не збереглося).

Фасади Борисоглібського собору мають романські декоративні елементи: напівколони на лопатках, на рівні п'ят закомар аркатурний пояс, перспективні портали. На фасадах зафіксовані залишки тинькування з графленням, що імітує квадрі. Між вікнами верхнього (у закомарах) і середнього ярусів розташований ряд невеликих ніш.

Іллінська церква – літописна дата невідома, датування варіюються в межах кінця XI – першої половини XII ст. (іл. 5) Мурувальна техніка рівношарова «opus isodos». Невеликий безстовпний храм.



Іл. 5. Іллінська церква в Чернігові. Сучасний вигляд з південно-західного боку. 2011

Наос Іллінської церкви перекритий куполом на барабані, що спирається на попружні арки, основами яких є пілони в кутах наосу. Під східною попружною аркою розташовувалося склепіння апсиди, від якої збереглися лише вертикальні стіни. Західна попружна арка наосу з'єднує його простір з нартексом, перекритим циліндричним склепінням, шелига якого орієнтована по осі схід – захід. У нартексі існували, ймовірно, хори на дерев'яному настилі, про що свідчать гнізда від балок у стінах, а також прохід у північній стіні нартексу, розташований на рівні настилу. Вважають, що сходи на хори були ззовні храму [8, с. 92].

На фасади бокові північна та південна попружні арки купола виходили півколами закомар, про що свідчить закомара частково збережена на північному фасаді під пізнішими надбудовами. Східна попружна арка виходила на фасад, очевидно, таким же півколом закомари, під яким розташовувалася конха апсиди, але залишки цих конструкцій не виявлені. Форма завершення західного фасаду, найімовірніше, відповідала торцю циліндричного склепіння нартексу, але в XVIII ст. під час зведення західної добудови цей фасад повністю змінено [3, с. 267]. На північному фасаді церкви збереглися залишки горизонтального карниза, що відповідає п'яті циліндричного склепіння нартексу.

Фасади Іллінської церкви мають плоскі лопатки, які відповідають внутрішнім членуванням.

У верхній частині південного фасаду (у великому пряслі) розташоване одне вікно, яке верхньою частиною заходить на площину закомари. Внизу дверний прохід, який відносно до осі прясла зміщено на захід. Мале прясло, що відповідає торцю нартексу, має одне вікно, розташоване нижче вікна у закомарі.

Північний фасад вікон немає, бо до його нижньої частини прилягає схил пагорба. У верхній частині торця просторового хреста розташовано не вікно, а ніша, а в західній частині стіни на рівні гнізд балок, на які спиралася хори, міститься дверний отвір, який вважають виходом на хори. На східному фасаді розташована одна півкругла апсида, яка мала вікно по центру.

На північному фасаді у просторі горіща збереглися фрагменти тинькування із залишками графлення, яке імітує квадрі каменю.

П'ятницька церква – літописна дата невідома (іл. 6). За архітектурними формами і будівельною технікою пам'ятка належить до кінця XII – першої третини XIII ст. [2, с. 29–30]. Мурувальна техніка «opus isodos». Простий



Іл. 6. П'ятницька церква у Чернігові. Сучасний вигляд з південно-західного боку. 2016

хрестово-купольний храм без додаткового об'єму нартексу. В західній частині знаходяться хори, які займають три західні компартименти дев'ятидольного ядра (ці компартименти виконують функцію нартексу). Сходи на хори розташовані у товщі західної стіни. На рівні хорів у товщі північної і південної стін розміщений перекритий склепіннями хід, що веде на хори [2, с. 21–22].

Рамена просторового хреста мають ступінчасту форму, в якій попружні арки барабана купола утворюють середню ступінь конструкції, нижньою ступінню є склепіння над раменами просторового хреста, а верхня ступінь утворена декоративними закомарами, що прилягають до барабана купола [2, с. 20]. Внаслідок такого вирішення рамен просторового хреста, центральні прясла кожного фасаду мають по три розташовані одна над одною закомари, усі вони мають дещо стрілчасту форму.

В інтер'єрі арки бічних нав двоярусної конструкції: нижні арки напівциркульної форми, верхні мали характер аркбутанів, внесених в конструкцію всередині будівлі [2, с. 19; 5, с. 278]. В результаті застосування такої конструкції фасадні стіни отримують трилопатеве завершення.

Хори в центральній частині спираються на циліндричне склепіння з орієнтацією шелиги південь – північ, а в бічних – циліндричні склепіння з орієнтацією шелиг захід – схід.

Лопатки на фасадах відповідають внутрішнім членуванням (стовпам), усі вони, окрім кутових плоских, мають складний профіль [2, с. 21]. Південна лопатка західного фасаду і західна лопатка південного фасаду мають в нижній частині великі двоступінчасті ніші із чвертьциркульним завершенням (ніша з напівциркульним завершенням, розрізана навпіл, повернута зрізаною стороною до кута лопатки) [5, с. 272].

Вікна верхнього ярусу (на площині закомар) розташовуються лише в центральних пряслах, оскільки бічні значно нижчі. У закомарах бокових фасадів розміщені композиції з трьох вікон, з яких середнє має напівциркульне завершення, а бокові чвертьциркульні. У закомарі західного фасаду лише одне вікно з напівциркульним завершенням, такої ж форми ніша у східній закомарі над конхою апсиди.

В середньому ярусі на рівні хорів у центральних пряслах міститься композиція з двох бокових вікон і центральної ніші, вікна мають напівциркульне завершення, а ніша – трикутне. У всіх бічних пряслах розташовано по одному вікно.

В нижньому ярусі центральні прясла мають тільки дверні отвори, оформлені перспективними порталами складного профілювання, а в малих пряслах вікна є тільки на південному і північному фасадах. Трохи вище цього рівня розташовуються вікна у півколах апсид: у центральній – три, у бічних – по одному.

У центральних пряслах західного, південного і північного фасадів на рівні п'ят закомар проходить зигзагоподібний декоративний пояс з поставлених на ребро плінф, під яким розташовується ряд досить глибоких плоских ніш з напівциркульними завершеннями. На рівні хорів (під вікнами на хорах) на західному фасаді проходить зигзагоподібний декоративний орнамент, знизу і зверху якого розташовані пояси «городків»,

на північному і південному фасадах на цьому рівні розміщено меандрові фризи. На півколах апсид на цьому ж рівні розташовується сітчастий орнаментальний пояс. Сітчасте заповнення площини мають чвертьциркульні завершення східного і західного фасадів.

Висновки. Одним з перших здобутків давньоруської архітектурної традиції, за визначенням відомого дослідника О. Комеча, був закомарний храм [4, с. 283]. Принципово новою рисою такого храму стало завершення всіх прясел півкруглими закомарами незалежно від конструкції перекриття. Сформувався закомарний храм у Києві в другій половині XI – на початку XII ст., перший закомарний храм – Успенський собор Печерського монастиря, а остаточно сформованою моделлю вважається Михайлівський Золотоверхий собор. Зведені ці київські храми у мурувальній техніці «opus mixtum» з утопленням рядом. У Чернігові закомарний тип представлений Успенським собором Єлецького монастиря і Борисоглібським собором, які повторюють об'ємно-просторову побудову Успенського собору Печерського монастиря та Михайлівського Золотоверхого собору, але відрізняються від них мурувальною технікою та декоративними елементами фасадів. Чернігівські собори зведені у рівношаровій техніці мурування «opus isodos», яка до цих храмів не була поширена на території Київської Русі, і мають романські конструктивні та декоративні елементи (хрестові склепіння, аркатурні пояси, півколони на лопатках, тинькування з розграфленням на квадрати каменю). Тобто чернігівські собори представляють найбільш ранні зразки поєднання закомарного типу храму, який сформувався у Києві в останній чверті XI – на початку XII ст. з рівношаровою технікою мурування та романськими конструктивними й декоративними елементами. З другої чверті XII ст. закомарні храми, подібні до чернігівських, почали тиражуватися на значній території південно-західних регіонів Русі⁶.

Інший тип храму, який сформувався на теренах Київської Русі у другій половині XII ст. – баштоподібний храм із трилопатеви завершеннями усіх фасадів і ступінчато-підвищеними попружними арками. Такий тип представлений П'ятницькою церквою у Чернігові. Крім неї частково збереженими пам'ятками баштоподібного типу є церква Архангела Михаїла у Смоленську і церква Василя в Овручі. Проте тільки в П'ятницькій церкві збереглася конструкція перекриття в такій мірі, що дає можливість повністю реконструювати ступінчасту композицію завершення.

⁶ До сьогодні з них збереглися, так чи інакше, Кирилівська церква у Києві (перша літописна згадка 1171 р.), Георгіївська церква у Каневі (закладена 1144 р.), Успенський собор у Володимирі-Волинському (завершений 1160 р.), церква Петра і Павла (середина XII ст.) і церква Іоанна Богослова (після 1160 р., перша літописна згадка 1180 р.) у Смоленську (Церква Петра і Павла і церква Іоанна Богослова у Смоленську – це прості хрестово-купольні храми без нартексу на відміну від чернігівських, які відносяться до простих хрестово-купольних храмів з нартексом, але, незважаючи на це, мають всі характерні ознаки закомарного храму чернігівського типу).

В Чернігові збереглися і такі типи храмів, які не отримали широкого розповсюдження на теренах Київської Русі. Початковий етап розвитку (рецепція візантійської традиції) представлений Спасо-Преображенським собором, який має ще типово візантійські завершення фасадів (сполучення півкруглих закомар з горизонтальними карнизами). Не без того, що так само були оформлені стіни других поверхів внутрішніх галерей у Софії Київській (дві літописні дати закладення храму: 1017 р. та 1037 р.), які формували завершення її фасадів. Але ні верхні частини стін других поверхів галерей, ані їхні перекриття у Софії Київській не збереглися і на сьогодні існує декілька варіантів їхньої реконструкції⁷.

Унікальною є чернігівська Іллінська церква, яка належить до храмів редукowanego хрестово-купольного типу, серед яких вона єдина майже повністю збережена, усі останні храми подібного плану відомі лише за матеріалами археологічних розкопок⁸. Ця ж пам'ятка демонструє унікальний приклад поєднання композиції завершення фасадів початкового етапу розвитку давньоруської архітектури (перша половина XI ст.) зі сполученням півкруглих закомар з горизонтальними карнизами (наприкінці XI – початку XII ст. найбільш розповсюдженим був закомарний тип храму), з будівельною технікою, характерною для XII ст. (рівношарова техніка мурування «opus isodos»). Подібне сполучення фасадних горизонтальних карнизів і закомар, що відповідають раменам просторового хреста (в Іллінській церкві редукowanych до попружних арок), на теренах Давньої Русі представлене лише Спасо-Преображенським собором у Чернігові першої половини XI ст., але зведено Спасо-Преображенський собор візантійської техніці мурування «opus mixtum» з утопленим рядом, а Іллінська церква зведена в техніці рівношарового мурування «opus isodos».

⁷Аналіз реконструкції Софії Київської наведено у публікації Ю. Коренюка. (Коренюк Ю. Проблеми дослідження Софійського собору: історія та сучасність // Пам'ятки України. – 2013. – спецвипуск №1 (186). – С. 13–14).

⁸Близькими за планом до Іллінської церкви є церква під Успенською церквою та церква на вул. Радянській у Переяславі, недобудовані церква під «Старою кафедрою» і церква на вул. Садовій у Володимирі-Волинському.

1. Архів Національного заповідника «Софія Київська». НАДР № 1649. Архів М.В. Холостенка. № 36. Исследования Борисоглебского собора 1947 г., 77 л.
2. Барановский П. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове / П. Барановский // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 13–34.
3. Говденко М. Іллінська церква в Чернігові: історія та реставрація / М. Говденко // З історії української реставрації: додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». – К.: Українознавство, 1996. – С. 263–268.
4. Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции / А.И. Комеч. – М.: Наука, 1987. – 320 с.

5. Холостенко Н. В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове / Н. В. Холостенко // Советская археология. – 1956. – Т. XXVI. – С. 271–292.
6. Холостенко Н. В. Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове / Н. В. Холостенко // Памятники культуры. Исследования и реставрация. – Вып. 3. – М., 1961. – С. 51–67.
7. Холостенко Н. В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове / Н. В. Холостенко // Советская археология. – 1967. – № 2. – С. 188–210.
8. Холостенко Н. В. Илльинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964–1965 гг. / Н. В. Холостенко // Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М.: Наука, 1972. – С. 88–103.
9. Холостенко Н. В. Исследования Спасского собора в Чернигове / Н. В. Холостенко // Реставрация и исследования памятников культуры. – М.: Стройиздат, 1990. – С. 6–18.

Домонгольські храми Чернігова

Екатерина Михеєнко

Анотация. В статье рассмотрены сохранившиеся древнерусские храмы Чернигова как элементы уникального исторического ансамбля, который иллюстрирует развитие древнерусской храмовой архитектуры с домонгольского периода. Описано их архитектурные формы и стилистику с фиксацией инвариантных для своего периода характеристик и индивидуальной специфики каждого памятника.

Ключевые слова: архитектурная традиция, храм, фасад, композиция, Киевская Русь, Чернигов.

Chernihiv's temples of pre-mongol period

Kateryna Mikheienko

Abstract. Chernihiv is the only Kyivan Rus city, where the main stages of development of Ancient Rus architecture of pre-mongol period are presented with remained monuments.

Architecture of Saviour Transfiguration Cathedral (the temple was laid before 1036), Dormition cathedral of Yeletsy monastery (a chronicle date is unknown, offered dating is varied from the end of XI to the middle of XII century), Sts. Boris and Gleb's cathedral (was finished before 1123), St. Illya's church (a chronicle date is unknown, offered dating is varied from the end of XI to the end of XII – beginning of the XIII century), Pyatnytska church (a chronicle date is unknown, the church belongs to the end of XII – first third of XIII century after architectural form and building technique) were described with the unified system of characteristics, which define specifics of constructive form and stylistic of each monument in the article.

Dormition cathedral of Yeletsy monastery and Sts. Boris and Gleb's cathedral in Chernihiv are the temples that belong to arched gables (zakomara) temple type (all facades of such temple-type were ended with semicircular arched gables (zakomara)). Chernihiv's temples represent the earliest combination examples of arched gables temple type, which was formed in Kyiv at the end of XI – beginning of XII century, technique of building «opus isodos» and Romanesque structural components and decorative elements. Arched gables temples similar to the Chernihiv's temples become typical on the territory of Kyivan Rus south-west region from the second quarter of XII century.

Chernihiv's Pyatnytska church represents a tower-shaped temple type with the step raised arches, which formed in Kyivan Rus at the second half of the XII century. Pyatnytska church is the only temple, in which construction of overlap of the temple remained in such degree that gives an opportunity to reconstruct completely composition of facade end for such temple type.

Types of temples, which didn't receive a wide distribution on the territory of Kyivan Rus, also remained in Chernihiv. Saviour Transfiguration Cathedral represents the initial stage of Kyivan Rus architecture development (as reception of Byzantine tradition). This temple has a typical for Byzantine end of facades: combination of semicircular arched gables (zakomara) and horizontal cornices. Chernihiv's St. Illya's church demonstrates a unique combination example of composition end of facades from the initial stage of Ancient Rus architecture development (the first half of XI century) with combination of semicircular arched gables and horizontal cornices (at the end of XI – at the beginning of XII century «zakomarny» temple type was the most widespread) and building technique that was characteristic for XII century («opus isodos»).

Keywords: architectural tradition, temple, facade, composition, Kyivan Rus, Chernihiv.

Олена Осадча

завідувач кафедри

монументально-декоративного мистецтва

Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука

Основні художні методи створення просторової складової ікони

Анотація. У статті порушується проблема створення іконографічної композиції з урахуванням категорій часу і простору, акцентується увага на просторовому аспекті ікони. Це питання актуальне з огляду на те, що, згідно з догматичним православним ученням, Христос і святі незримо перебувають під час таїнства Божественної Євхаристії. Отже, щоб досягти цього ефекту, іконописні образи мають «рухатися» назустріч споглядальникові, входить у його часопростір, таким чином з'єднуючись із ним.

Ключові слова: іконографічна композиція, просторова складова ікони, багатомірність ікони, відцентрова і доцентрова сили в іконі.

Постановка проблеми. Наразі у сакральному мистецтві є низка проблем, серед яких виділимо наступні:

- усупереч церковним канонам перевага віддається, передусім, наслідуванню форми без розуміння внутрішнього духовного змісту, тобто копіюванню ікони без «проживання» образу;
- втрачено знання про принципи організації внутрішньої побудови ікони, її архітектоніки;
- сучасними іконографами втрачено просторове розуміння ікони – знання, які були досить розвиненими у візантійському сакральному мистецтві, і, безумовно, у добу Київської Русі. Після появи у XVI столітті іконописних оригіналів художники почали бездумно копіювати схеми, не зважаючи на важливість просторової складової ікони (це найголовніша проблема).

Зазначені проблеми спричиняють створення «неживого» іконографічного образу, що радше нагадує ідола, ніж являє реальність абсолютного буття.

Актуальність дослідження. Актуальним є питання щодо розповсюдженості думки про те, що ікона – це виключно двомірне плоске зображення на дощці. Вивчення категорії часу і простору в іконопису засвідчує, що ікона є складним багатомірним феноменом, адже в композиційній системі її зіставляються різні світи: реалістичний, потойбічний, містичний тощо. Головний змістовий